

Volkspaleizen voor de Jordaan. 'Hier wordt in betere dingen geloofd'

Christianne Smit en Dennis Bos

In 1890 en 1892 verrezen in Amsterdam op korte afstand van elkaar twee gebouwen die beide bedoeld waren voor 'het volk'. Aan de Rozengracht verwierf de oude socialistische beweging met de opening van gebouw Constantia eindelijk een eigen vergaderlokaal annex partijkantoor, terwijl op vrijwel datzelfde moment en op een steenworp afstand aan de parallel lopende Rozenstraat, door wereldverbeteraars van sociaal-liberale snit Ons Huis werd ingewijd. Op de grens van het moderniserend stadshart en een overbevolkte, grotendeels verpauperde volkswijk mikten de initiatiefnemers van beide gebouwen op hetzelfde publiek: de bewoners van de omliggende Jordaan. Dat maakte deze gebouwen van meet af aan tot bakstenen monumenten van de strijd om *hearts and minds* van de arbeidersklasse, die in het laatste decennium van de negentiende eeuw in Amsterdam werd gevoerd.

Ons Huis aan de Rozenstraat kwam tot stand op initiatief van een aantal welgestelde, liberale weldoeners en fungeerde in de Jordaan als vooruitgeschoven post van wat Piet de Rooy 'het burgerlijk beschavingsoffensief' heeft genoemd.¹ Gebouw Constantia was daarentegen bedoeld als een bastion van het revolutionaire socialisme, een rood bolwerk waar 'arbeiders met de vereelde vuist' zelf de dienst uitmaakten en waar het ongepolijste proletariaat zich, vrij van iedere burgerlijke bemoeienis, naar eigen inzicht zou kunnen ontplooiën en ontwikkelen. Daarmee mikten de initiatiefnemers van deze gebouwen weliswaar op hetzelfde publiek van Amsterdamse arbeiders uit de Jordaan, maar ze deden dat vanuit heel verschillende visies op de oorzaken en oplossingen van 'de sociale kwestie' en met sterk afwijkende antwoorden op de vraag in welke richting een oplossing gezocht moest worden. Het onderscheid was onmiskenbaar: terwijl gerespecteerde wetenschappers, kunstenaars en politici hun medewerking verleenden aan

de activiteiten van Ons Huis, was gebouw Constantia geregeld het toneel van hardhandig politieoptreden.

De gebouwen waar zich dit alles afspeelde, ontstonden vanuit twee kringen van sociale en politieke activisten die elkaar in scherpe bewoordingen bestreden en die ook ieder een eigen historiografische traditie in het leven hebben geroepen. De scheidslijnen lijken echter te vervagen wanneer gekeken wordt naar wat zich binnen de muren van Constantia en Ons Huis afspeelde. Dan valt op hoezeer een aantal van de activiteiten die in beide gebouwen werden ontplooid op elkaar leken. Zowel in Constantia als in Ons Huis konden mannen, vrouwen en kinderen uit arbeidersgezinnen terecht voor ontspanning en ontwikkeling in de vorm van lezingen, cursussen, muziek en toneel. Centrale elementen in de opzet van beide gebouwen waren een bibliotheek en een 'gezellige' ontmoetingsruimte. Beide gebouwen waren nadrukkelijk bedoeld om sociale cohesie te bevorderen door onderdak te bieden aan nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid.

In dit artikel worden Ons Huis en Constantia in hun onderlinge samenhang onderzocht, waarbij verschillen en overeenkomsten, raakvlakken, onderlinge contacten en confrontaties de revue zullen passeren. De gezamenlijke geschiedenis van deze twee gebouwen toont hoe arbeiders en arbeidersvrouwen, dames en heren in Ons Huis en Constantia de kennismaking met elkaar beleefden en hoe het burgerlijke beschavingsoffensief bij de bevolking van de Jordaan zowel weerklank als weezin ontmoette. In 1899 gooiden de beheerders van gebouw Constantia de handdoek in de ring, omdat het schisma tussen gematigde, parlementaristische sociaal-democraten en de revolutionairen van het oude stempel verdere exploitatie onmogelijk maakte. De nieuwe Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) zou in de Jordaan geen eigen partijlokaal vestigen en een volstrekt andere houding aannemen ten opzichte van het beschavingswerk dat Ons Huis zich had voorgenoemen. De 'moderne' sociaal-democratische beweging van de twintigste eeuw zou een deel van de links-liberale erfenis in zich opnemen.

Een eigen huis

Voor beide groepen initiatiefnemers waren de gebouwen meer dan alleen een functioneel onderkomen voor de door hen georganiseerde activiteiten. De totstandkoming van Ons Huis en Constantia was voor de opdrachtgevers de vervulling van lang gekoesterde wensen en aspiraties. De gebouwen fungeerden daardoor niet alleen als een praktisch instrument, maar ook als

steen geworden symbolen van politiek en maatschappelijk idealisme. Het optrekken van socialistische en sociaal-liberale volkshuizen was in deze periode een internationaal verschijnsel dat op veel plaatsen enthousiaste navolging vond. De Amsterdamse socialisten keken met ontzag naar het gebouw 'Vooruit' van hun geestverwanten in Gent en de liberalen van Ons Huis vonden in het Londense Toynbee Hall een bezielend voorbeeld. Dat de Amsterdamse gebouwen zo dicht bij elkaar in de Jordaan kwamen te staan, was geen toeval. Hier concentreerde zich volgens menig tijdgenoot de sociale problematiek van de moderniserende stad in de gedaante van werkloosheid, verkrotting, fysieke degeneratie, zedelijk verval en verscherpte klassentegenstellingen. En juist die plek bood ruime mogelijkheden arbeiders te verheffen tot beschaafde burgers of ze in de gelederen van het strijdende proletariaat op te nemen.

Voor de vroege socialisten in Amsterdam was gebouw Constantia eerst en vooral een toevluchtsoord. De zoektocht naar een plek om ongestoord bijeen te komen zonder tussenkomst van saboterende zaalverhuurders, politieagenten of agressieve andersdenkenden, vormt een rode draad in de memoires van veteranen en de vroege historiografie van de socialistische beweging. Zo bleef het eerste congres van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) vooral in herinnering door de omzwervingen van de afgevaardigden, in gang gezet door de Amsterdamse politie die een reeks zaaleigenaren ertoe bewoog hun deuren gesloten te houden. De strijd tegen deze praktijk, die als 'zaalafdrijving' bekend kwam te staan, werd vanaf het begin een belangrijk punt voor de socialisten.² Diepe indruk maakte een uit de hand gelopen bijeenkomst in november 1885. Bij die gelegenheid werd een zeer druk bezochte socialistische bijeenkomst in een zaal aan de oever van het IJ op last van de politie ontbonden, waarna de aanwezigen, kennelijk volgens een vooropgezet plan, door tientallen agenten met excessief geweld de zaal werden uitgeranseld.³ Na deze beruchte 'Slag om café Zincken' vonden de Amsterdamse socialisten enige jaren onderdak in het 'Volkspark': een vervallen tuin met twee houten barakken, net buiten de stad. Het bood een oplossing, maar ideaal was het niet: de huur drukte zwaar op de afdelingskas, het dak lekte en op termijn moest het Volkspark wijken voor woningbouw. Belangrijker was echter dat het Volkspark met zijn verkrotte staat en ligging buiten de stad symbolisch leek voor de marginale positie van de socialistische beweging. Op den duur bevredigde dit natuurlijk niet, en er ging in het Volkspark dan ook geen vergadering voorbij zonder een oproep gul te storten voor de bouw van een eigen lokaal.⁴

De geschiedenis van zaalafdrijving, gewelddadige ontruimingen en verdrijving uit de stad gaf extra glans aan de festiviteiten waarmee de Amsterdamse socialisten hun gebouw Constantia op 18 mei 1890 in gebruik namen. De bezoekers ervoeren 'hun' gebouw als een soort vrijplaats, een plek waar het burgerlijk gezag niets te zeggen had en arbeiders het heft zelf in handen namen. Agenten die tijdens openbare bijeenkomsten in Constantia toezicht moesten houden, hadden het dan ook zwaar. Christiaan Cornelissen herinnerde zich de geërgerde reactie van een voorzitter op aanhoudend 'gedruisch en geschermtsel' achterin de grote zaal van Constantia:

'Wat is dat daar achter; kunnen jullie dan niet rustig zijn?!' 'Dat is de politie, voorzitter!' 'Wat doet de politie dan?' 'Die twee willen den hoek niet in!'

Mij omkeerende, zie ik mannen en vrouwen bezig, om de beide overwakers der vergadering van politiewegen met de ruggen naar den hoek van de zaal te dringen. Men was verplicht, die mannen toe te laten; maar het publiek meende, dat ze ten minste zoo bescheiden behoorden te zijn om zich niet in het midden van de zaal op te stellen.⁵

Constantia bood de Amsterdamse socialisten niet alleen een toevlucht en vrijplaats, het gebouw markeerde tegelijkertijd de terugkeer van de socialisten in het hart van de stad. Halverwege de pas gedempte Rozengracht, ter hoogte van de Akoleienstraat, stond Constantia zowel midden in de Jordaan, waar van oudsher het merendeel van de socialistische aanhang woonde, als halverwege de drukke route die het centrum van de stad verbond met de nieuwe arbeiderswijken ten westen van de oude stad. Met die prominente ligging fungeerde het gebouw als een symbool van de toegenomen invloed van de beweging en de voortschrijdende emancipatie van de arbeidersklasse.

Bij de ingebruikname van Ons Huis in mei 1892 was van een woelige voorgeschiedenis van zaalafdrijving en politiegeweld geen sprake. Omdat de idealistische voortrekkers uit vooraanstaande kring afkomstig waren en het vinden van financiële middelen derhalve weinig problemen opleverde, was de totstandkoming van dit 'huis voor volksoontwikkeling' niet de uitkomst van strijd maar het resultaat van een vlekkeloos en vlot uitgevoerd plan. Hoewel het tijdsverloop misschien anders doet vermoeden, was de bouw van Ons Huis niet een door angst geïnspireerde reactie op de opening van Constantia, twee jaar eerder. Het gebouw vormde de bekroning van een maatschappelijk streven waarvoor een aantal Amsterdamse maatschappijhervormers zich al sinds het einde van de jaren tachtig had ingezet.⁶ Hun

belangrijkste inspiratiebron was Toynbee Hall in het Londense East-End, van waaruit bevlogen academici probeerden de groeiende kloof tussen arm en rijk te dempen om zo de volgens hen dreigende desintegratie van de stedelijke gemeenschap te keren.⁷ Iets dergelijks moest Ons Huis voor Amsterdam gaan betekenen en wel door de arbeidersbevolking van de Jordaan gelegenheid te bieden zich te ontwikkelen en haar in contact te brengen met meer beschaafde vormen van vrijetijdsbesteding.⁸

Ons Huis werd zo de locatie voor een sociaal experiment op basis van sociaal-liberale uitgangspunten. De centrale doelstelling van het gebouw werd door initiatiefneemster Helene Mercier omschreven als:

Een huis voor volksoontwikkeling, – een huis waar goedwillende mensen uit verschillende kringen der samenleving elkaar zullen ontmoeten, elkaar zullen leeren kennen en waardeeren, samen strevend naar een hooger geestelijk peil voor de arbeidersklasse.⁹

Dat hoger geestelijk peil voor de arbeidersklasse zou worden bereikt door een gemeenschappelijke, maar niet gelijkwaardige inzet van twee kanten. Ons Huis wilde ruimte bieden voor de ontmoeting tussen leergierige, 'verbeterbare' arbeiders en bevlogen volksoepvoeders uit betere kringen die bereid waren hun kennis en talent belangeloos in dienst te stellen van de volksverheffing. Dat ontwikkeling van de individuele arbeider in Ons Huis werd gezien als de oplossing voor de sociale kwestie was duidelijk hoorbaar in het Toynbee-lied:

In elken Mensch is een talent verborgen,
En voor wie wil, dien brengt het zegen aan.
Pak aan Uw werk, en zet op zij de zorgen,
Leer wat ge noodig hebt en 't zal wel gaan.¹⁰

Toch stond de mannen en vrouwen van Ons Huis meer voor ogen dan een vernieuwde variant van het paternalistische beschavingsoffensief dat eerder in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gestalte had gekregen. De ontmoeting van welwillenden 'uit verschillende kringen' was nadrukkelijk bedoeld om meer begrip te kweken aan weerszijden van de kloof die de klassen scheidde. Onwetendheid in burgerlijke kring omtrent het arbeidersbestaan stond een oplossing van de sociale kwestie evengoed in de weg als de afgunstige en haatdragende klassennijd die in Constantia werd gepreikt. De openstelling van een volksgebouw in de Rozenstraat moest bijdragen

aan een harmonischer gemeenschap door ruimte te bieden aan een nieuw soort ontwikkelingswerk, waarin bevoorrechten en misdeelden elkaar niet alleen zouden ontmoeten, maar ook werkelijk leren kennen, begrijpen en waarderen.

De plek waar Ons Huis kwam te staan, leek niet ontbloot te zijn van een diepere betekenis. Door te bouwen op een kavel aan het oostelijke uiteinde van de Rozenstraat, vrijwel op de hoek met de Prinsengracht, ontstond een bruggenhoofd van beschaving dat weliswaar in de Jordaan lag, maar dat tegelijkertijd grensde aan de 'veilige' Prinsengracht en het deftige deel van het centrum. Zo hoefden burgerlijke weldoeners, op weg naar hun werkterrein in de Rozenstraat, geen van de benauwende Jordaanstraten te trotseren, terwijl het adres voor buurtbewoners toch ook goed bereikbaar was.

Volksontwikkeling en arbeidersstrijd

De activiteiten die bezoekers van Ons Huis werden aangeboden, laten zien hoe het in de statuten geformuleerde streven 'de volksontwikkeling' te bevorderen 'door leerzame en gezellige samenkomsten' in de praktijk gestalte kreeg. Al in het eerste jaarverslag kon trots melding worden gemaakt van een breed scala aan activiteiten waarmee 'een vriendelijk licht in donkere hoekjes onzer samenleving' was geworpen. De mannen en vrouwen achter Ons Huis toonden zich na het eerste jaar al hoogst tevreden over de vruchten van hun veelomvattende werk: 'Het verspreidt kennis, kweekt gezelligheid, bevordert de ontwikkeling van geest en lichaam, oefent den zin voor de kunst.'¹¹

Het was inderdaad niet weinig waaruit de Jordaners konden kiezen. Veel van de populairste cursussen en activiteiten waren gericht op de bevordering van praktische vaardigheden en trokken een naar sekse gescheiden publiek. Meisjes en vrouwen konden in Ons Huis terecht voor huishoudelijke cursussen in strijken, verstellen, patroonknippen en borduren, voedingsleer en koken. Voor de mannen had Ons Huis aanvankelijk vooral cursussen die hun beroepsmogelijkheden moesten verruimen. Naast de lessen in moderne talen als Frans, Duits en Engels en de cursus boekhouden, ontstonden echter ook mannenclubs waarin gepopulariseerde wetenschap diende als nuttige vrijetijdsbesteding: 'praktische' schei- en natuurkunde, astronomie en later ook een radioclub. Voor jongens en jonge mannen werden excursies georganiseerd naar technische installaties als de Amsterdamse gasfabriek, het waterleidingbedrijf en J.C. van Marken's Gist- en Spiritus-

fabriek in Delft. Populair-wetenschappelijke onderwerpen waren regelmatig onderwerp van lezingen die door vooruitstrevende sprekers als Daniel de Clercq, Jac.P. Thijsse en Felix Ortt werden verzorgd. Leeskringen en debatingclubs hielpen mee de geesten te scherpen. Op woensdagavonden werden bovendien lichtbeelden vertoond waarbij uiteenlopende onderwerpen als 'Tolstoi's *De Opstanding*', 'Antieke beelden in Italië' of 'Ons zonnestelsel' aan de orde kwamen en bij één gelegenheid de oude fotopionier Jacob Olie zijn eigen opnames van Amsterdam vertoonde.¹²

Naast praktische vaardigheden en nuttige kennis werd in Ons Huis ook ruimschoots aandacht besteed aan de ontwikkeling van meer kunstzin. Er hingen reproducties van 'goede' schilderijen (Michelangelo, Rembrandt, Caravaggio, David) in de huiskamer van Ons Huis, de jongelieden van de Uitvliegersclub bezochten geregeld musea en tentoonstellingen, en H.P. Berlage kwam spreken over architectuur. Op muzikaal gebied werd getracht de bezoekers zelf actief te krijgen door de oprichting van een koor, een mondharmonicaclub en een heuse fanfare. Maar de arbeiders konden zich als publiek ook 'omhoog luisteren', dankzij regelmatig georganiseerde muziekuitvoeringen, bijvoorbeeld door een concert van Julius Röntgen, vermaard componist, dirigent en pianist en oprichter van het Amsterdamse conservatorium. Dat de tedere burgerlijke kunstuitingen niet altijd eenvoudig ingang vonden bij de ongepolijste bezoekers van Ons Huis, blijkt uit de snelle teloorgang van het koor en de toneelclub, en uit de opgeluchte terugblik van de leiding op de eerste angstige experimenten met professionele uitvoerenden: 'Na enkele jaren behoeften wij niet meer met zorg een solisten-avond tegemoet te zien.'¹³ Veel toeloop kreeg de bibliotheek van Ons Huis, waar een tegenwicht werd geboden aan de stroom keukenmeidenromans, sensatiekrantjes en andere pulp waarmee de Jordaners gewoon waren hun leeshonger te stillen. De bijbehorende leeszaal was het warm kloppende hart van het gebouw, waar men in een goed-burgerlijk decor kon genieten van rustige, rationele ontspanning te midden van planken vol verantwoorde literatuur en artistieke reproducties.

Bij alle geestelijk beschavingswerk werd het lichaam niet vergeten. Fysieke ontwikkeling werd bevorderd in de gymnastiekclub TONIDO (Tot Ons Nut Is Deze Oppericht) en in een turnvereniging, die op de begane grond naast de leeszaal over een eigen gymnastieklokaal beschikten. Studenten van de gemeentelijke universiteit verzorgden een verdieping hoger een cursus EHBO. Een heel groot succes waren de uitstapjes, die vanuit diverse cursussen door de Uitvliegersclub en de Reisclub werden ondernomen. Deelnemers spaarden een jaar lang en trokken dan voor een dag naar verre oorden als het

Gooi of IJmuiden. Een belangrijk doel van deze reizen was de reizigers te laten kennismaken met de vrije natuur. Voor menig Jordaner uit de overbevolkte steenwoestijn waren bos, strand en duin inderdaad een openbaring:

eerst voel je alleen de pure joligheid van het vrij zijn, vrij van werk en dagelijksche sleur; en dan langzamerhand word je gepakt door weelderigen heidebloei, door een zonneplek op berkenheuveld, door dennegeuren na zomerregen, door schaterende vogelvreugd. Je voelt, dat dit alles er ook voor jou is, ... dat je oogen en ooren, een hoofd en een hart hebt om ervan te genieten; je voelt je rijker worden van binnen.¹⁴

Voor de organisatoren was natuurbeleving een essentieel onderdeel van een project waarmee zij probeerden de kwaliteit van leven van de stadsbewoners fundamenteel te verbeteren. Uitstapjes naar de natuur boden een tegenwicht in een stads bestaan dat als fnuikend voor een gezonde ontwikkeling van lichaam en geest werd gezien. De angst voor degeneratie was in deze jaren acuut en wijdverbreid. Bijzondere aandacht ging in Ons Huis daarom uit naar de kinderen. Door de bleekneusjes van de Jordaan al vroeg binnen te halen en ze in de knutselclub, voorleeskring, aanpalende speeltuin en vakantiecampen te begeleiden, hoopte Ons Huis voor de toekomst een daadwerkelijk verschil te maken.

Terwijl Ons Huis was opgezet als een plek waar een breed scala aan activiteiten onderdak en faciliteiten kon vinden, stond de oprichters van Constantia vooral een vergaderzaal voor ogen.¹⁵ Die kwam er ook, en deze inpandig gelegen grote zaal, omringd door sierlijke 'collonettes' en voorzien van een toneel met coulissen, vormde de kern waarom de activiteiten in Constantia draaiden. Vergaderen was verreweg de voornaamste reden om naar de Rozengracht te komen, maar dat nam niet weg dat de socialisten in hun gebouw gaandeweg ook andere initiatieven ontplooiden. Wat Ferdinand Domela Nieuwenhuis eerder over het Haagse partijlokaal Walhalla had gezegd, gold onverkort ook voor het Amsterdamse Constantia:

Zo'n gebouw moet het middelpunt worden der beweging, waarheen allen hun schreden richten, omdat het hun tehuis is. Daar worden de plannen beraamd, ... om den strijd tegen de onderdrukkers te voeren, daar reiken vrienden elkander de hand, om na een vermoeienden, soms afmattenden dag elkander deelgenoot te maken van de zorgen des levens of de lichtpunten, zoo ze er soms zijn... Is het nu de ernst, die ons daarheen trekt om te leeren en de partijzaken te bespreken, straks is het

de ontspanning, die ook haar recht mag laten gelden, die ons een gezellige avond bezorgt, ook voor de vrouw en kinderen.¹⁶

De socialistische beweging kende in Amsterdam al sinds de jaren tachtig een bloeiend cultureel leven, waarin socialistische dilettanten zich in verenigingsverband wijdden aan toneelvoorstellingen, koorzang en fanfaremuziek. De klassenstrijd werd op artistiek terrein gestreden in clubs als de tonelistenvereniging 'Aan de Vrijheid gewijd', mannenkoor 'Excelsior', de socialistische mannenzangvereniging 'Crescendo' en het gemengde koor 'Voorwaarts'. Met strijdlieden en toneelstukken vol engagement werden partijbijeenkomsten opgeluisterd, terwijl demonstraties op straat aan kracht wonnen door de opzweepende muzikale begeleiding van het rode fanfarekorps 'Sempre Crescendo'.

Meer contemplatieve geesten stond in Constantia een kleine bibliotheek ter beschikking. In kwantitatief opzicht moest deze het vanzelfsprekend afleggen tegenover die in Ons Huis, maar het was op het terrein van Nederlandstalige socialistische publicaties waarschijnlijk wel de best voorziene, publiek toegankelijke collectie. Het overgrote merendeel van de boekerij zal zijn gevormd door de periodieken, pamfletten en kleine brochures die door de beweging zelf of door de aan haar gelieerde kleine uitgevers waren gepubliceerd. Daarnaast moeten op de boekenplank in Constantia ook titels van Multatuli, de literaire held van deze eerste generaties socialisten, wel beschikbaar zijn geweest. Het budget voor de aanschaf van nieuwe titels kan echter niet ruim zijn geweest. Een leergierige socialistische jongeling als Barend Luteraan moest voor de pas verschenen delen van H.P.G. Quacks *De socialisten* uitwijken naar Ons Huis.¹⁷

De lichamelijke ontwikkeling van de Amsterdamse socialisten werd bevorderd in de 'Athletische Klub Arena' en de schermclub 'Te Wapen'. Deze laatste was niet in de eerste plaats ontstaan uit sportieve belangstelling, maar voorzag vooral in de behoefte aan zelfverdediging die in deze jaren binnen de socialistische beweging sterk leefde. Die behoefte leidde er overigens ook toe dat een aantal vaste bezoekers serieuze pogingen ondernam in gebouw Constantia een schietbaan aangelegd te krijgen. Van luchtiger aard was het vermaak dat het cafébiljart op de eerste verdieping bood. Hier troffen socialisten elkaar ook buiten vergaderuren, konden partijzaken en persoonlijke aangelegenheden op informele wijze worden besproken en lagen binnen- en buitenlandse partijbladen ter inzage. Geheel overeenkomstig de bedoeling van het gebouw vormden zich rond de cafétafeltjes in de gelagkamer van Constantia min of meer permanente kringen van jeugdige

revolutionaire samenzweers die plannen beraamden voor een nieuwe vereniging, een nieuw blad, een nieuwe demonstratie of de verlossende revolutie zelf. De toen in heel Nederland roemruchte propagandist Janus van Emmenes trad er bij gelegenheid op als hypnotiseur. Van Emmenes was daarnaast een getalenteerd satiricus wiens tegen het parlementaire socialisme gerichte klucht *De bekeering van Louis Maximiliaan Barricade* c.s. in maart 1898 in Constantia werd opgevoerd.¹⁸

Overigens boden ook vergaderingen en openbare bijeenkomsten in de grote zaal een heel afwisselend programma. Meetings naar aanleiding van gewichtige onderwerpen als het algemeen kiesrecht, de strijd van de vakverenigingen voor hoger loon, de achturedag of andere eisen van de beweging werden in Constantia afgewisseld met feestelijke bijeenkomsten naar aanleiding van verenigingsjubilea of de vrijlating van veroordeelde partijgenoten, en door plechtige herdenkingen van buitenlandse martelaren als die van de Parijse Commune of de in Chicago opgehangen anarchisten van Haymarket Square. De unieke sfeer van de bijeenkomsten in Constantia werd bepaald door het uitzonderlijk slag mensen dat er kwam en de eigenaardige wijze waarop zij beraadslaagden. Zo kon in Constantia zonder blikken of blozen worden opgeroepen vergaderingen van politieke tegenstanders te bezoeken, om 'bij elke gelegenheid... in debat te treden en dat liefst te doen met tafels en stoelen'.¹⁹ Typerend is ook een bijeenkomst van enkele honderden werklozen die begin december 1893 beraadslaagden over verdere stappen, nu een motie aan de burgemeester en hongeroptochten langs de grachten niet leken te helpen. Een jonge anarchist riep er de werklozen op tot zelfstandig en daadkrachtig handelen: 'Als je honger hebt steel dan een brood.' Nu werd deze vergadering voorgezeten door de behanger Johan Herman Geel, die zulk optreden vooralsnog dacht te moeten afraden. Zijn woord had gezag, omdat hij sprak uit ervaring: na een mislukte poging een Amsterdamse commissaris van politie dood te schieten, had hij zes jaar in de gevangenis gezeten.²⁰ In Ons Huis kon niemand op een dergelijke staat van dienst bogen en oproepen tot 'propaganda van de daad' werden er evenmin gehoord. Precies als in Ons Huis was in Constantia echter ook ruimte voor lezingen over populair-wetenschappelijke onderwerpen en voor gezellige sinterklaasvieringen, waartoe de stoere barricadesrijders al weken van tevoren begonnen geld in te zamelen.

Tussen Rozengracht en Rozenstraat

Constantia was in de eerste plaats een plek waar partijgenoten beschutting vonden tegen een vijandige buitenwereld en veilig in eigen kring konden verkeren. Dat neemt niet weg dat het gebouw zo nu en dan wel degelijk een podium bood aan verklaarde tegenstanders. Het betrof een select gezelschap van vooraanstaande woordvoerders uit de wereld van progressief-liberale of 'radicale' journalistiek en politiek. Aan klinkende namen ontbrak het niet, al werden niet alle invitaties aanvaard. De radicale jonkheer Henry Tindal, publicist, dwarsligger en oprichter van *de Telegraaf*, negeerde een uitdaging van het socialistische periodiek *Recht voor Allen* in Constantia met Domela Nieuwenhuis te komen debatteren over 'werkloosheid en de middelen tot opheffing ervan'. Maar Sam van Houten, Kamerlid en enkele jaren later zelfs minister van Binnenlandse Zaken, sprak in januari 1892 wel in Constantia over 'arbeidsloon' en trok daarmee een zeer talrijk publiek dat na afloop een 'heftig debat' met de spreker voerde. De prominente journalist P.L. Tak gaf tot tweemaal toe een lezing in Constantia: over de problemen van kleine winkeliers en over armenzorg. En C.V. Gerritsen, toekomstig links-liberaal Kamerlid, feminist en echtgenoot van Aletta Jacobs, verdedigde in maart 1892 aan de Rozengracht het nieuw-malthusianisme.²¹

Sprekers als deze vormden een schakel tussen Ons Huis en Constantia. Zowel Tak als Gerritsen waren verbonden met Ons Huis in de Rozenstraat: ze hadden nauwe contacten met de initiatiefnemers en traden op als spreker. Ook de feministische voorvechtster Wilhelmina Drucker verbond beide gebouwen met elkaar. Zij verzorgde regelmatig lezingen in Ons Huis, maar ze had ook lange tijd nauw samengewerkt met Domela Nieuwenhuis en de SDB. Bij de financiering van Constantia had Drucker zelfs een beslissende rol gespeeld. Als buitenechtelijk geboren kind van een rijke bankier had zij een fortuin vergaard door haar familie, middels publicatie van de schandaalroman *George David* en een serie artikelen in de pers, bedoeld om uitbetaling van het haar toekomende erfdeel te bewerkstelligen. Halfbroer H.L. Drucker, jurist en liberaal Kamerlid, zwichtte voor de aanhoudende publicitaire druk en maakte zijn halfzuster voor het leven financieel onafhankelijk. Wilhelmina Drucker was daardoor in 1889 in staat de financiering van Constantia voor de helft te garanderen.²² Tijdens de feestelijke inwijding van het gebouw legde Domela Nieuwenhuis zijn proletarisch gehoor uit dat Constantia standvastigheid betekende en daarom een toepasselijke naam

was voor de rode burcht, maar waarschijnlijk was deze naamgeving ook een onuitgesproken eerbetoon aan Druckers moeder Constantia Lensing.

Vermaard werd de lezing die M.W.F. Treub op 26 januari 1891 in Constantia aan de Rozengracht hield. Het betoog, dat onder de titel *De radicalen tegenover de sociaal-democratische partij in Nederland* ook als brochure verscheen, liet geen spaan heel van de belangrijkste socialistische leerstellingen en de spreker spaarde zijn publiek niet: 'uwe ontleding en uwe critiek op de kapitalistische productiewijze berusten op een dwaalbegrip. Gij zijt in gebreke gebleven... en hebt daardoor het recht verbeurd om over het beginsel der hedendaagsche verdeelingswijze den staf te breken.'²³ Treub kapittelde de socialisten tot slot uitvoerig om het lage beschavingspeil van hun propaganda: ordinaire scheldpartijen en verdachtmakingen, haatdragende uitvallen naar personen in de partijpers en onverbloemde oproepen tot geweld deden volgens hem de zaak van het socialisme geen goed en maakten samenwerking met zijn eigen Radicale Bond onmogelijk. Treubs Constantia-rede bezorgde hem veel publiciteit, niet in de laatste plaats omdat hij zijn harde woorden 'in het hol van de leeuw' had durven uitspreken. De kranten waren vol lof en van zijn oude moeder ontving de spreker een brief die gloeide van trots. Na afloop hadden zich zoveel toehoorders opgegeven voor debat dat daarvoor – op 4 februari – een extra vergadering moest worden uitgetrokken. Van dat debat in Constantia kon Treub zich veertig jaar later weinig meer herinneren:

Alleen zie ik nog een smid naar het podium komen, een pracht van een kerel, een model voor een Vulcanus om van te watertanden. Dit heerlijke oermensch was heel kort in zijn debat; ik herinner mij zijn woorden nog letterlijk: 'Met al de geleerdheid van dien meneer heb ik niets te maken, maar dit weet ik: hij liegt het G.v.d.'²⁴

Bij dit verbaal geweld bleef het echter en Treub verliet ook die avond het gebouw Constantia zonder kleerscheuren. Bovendien bleek zijn oproep aan de socialisten om 'uwe beweging langs ordelijke banen' te leiden niet geheel te zijn gericht aan dovemansoren. Behalve de grofgebekte smid mengden zich namelijk ook socialisten in het debat die wel degelijk een beschaafde gedachteswisseling op basis van rationele argumenten probeerden te voeren. Daarvan getuigen de uitvoerige brochures die niet minder dan drie socialistische auteurs in antwoord op Treubs rede lieten verschijnen.²⁵

Dat er in Constantia naast socialisten met een ruwe bolster ook partijgenoten rondliepen die aansluiting zochten bij het progressieve deel van de

beschaafde burgerij, bleek met name in de toenadering die sommigen tot Ons Huis zochten. De socialisten G. van Duivenboden en A.H. Gerhard, respectievelijk timmerman en schoolmeester, waagden de oversteek van Rozengracht naar Rozenstraat en werden lid van het eerste bestuur van Ons Huis. Daarin werkten zij samen met burgerlijke beschavers als Helene Mercier, zonder hun lidmaatschap van de SDB op te geven. De initiatiefnemers van Ons Huis moeten deze ontwikkeling hebben toegejuicht, omdat de 'overbrugging der klassen' immers tot de belangrijkste doelstellingen behoorde. In de praktijk zou de samenwerking voor de nodige ophef zorgen, al stak in Constantia een heuse storm op, terwijl in Ons Huis niet meer dan een lichte rimpeling te zien was.

In Ons Huis gaf A.H. Gerhard drukbezochte lezingen over uiteenlopende onderwerpen als 'Herhalingsonderwijs' of 'Ons zonnestelsel'. Ook was hij op 15 april 1893 persoonlijk aanwezig bij het bezoek van regentes Emma en de jonge prinses Wilhelmina aan Ons Huis. Dat de relatie met de socialistische beweging niet vanzelfsprekend was, werd daarbij pijnlijk duidelijk. Gerhard had Helene Mercier ervan weten te overtuigen dat de leestafel van Ons Huis zonder een abonnement op *Recht voor Allen* niet compleet was. Mercier was ondanks haar aversie jegens partijpolitiek en na 'innerlijke strijd' akkoord gegaan: de beschikbaarheid van *Recht voor Allen* maakte duidelijk dat Ons Huis openstond voor alle gezindten.²⁶ Maar toen de koninklijke bezoeksters daadwerkelijk de leestafel naderden, griste de begeleidende graaf Schimmelpenninck het blad snel weg. Dit ontlokte achteraf protest vanuit socialistische hoek, ook van Gerhard. In reactie hierop schreef Mercier hem lichtelijk bevoogdend, dat hij nu maar eens moest toegeven, net als zij eerder had gedaan. Dit waren nu eenmaal de consequenties van zijn beginselen.²⁷ Dat deze twee gematigde representanten uit socialistische en sociaal-liberale hoek elkaar, ondanks beider goede wil en coöperatieve houding, niet werkelijk vonden, tekenende de diepte van de kloof en daarmee de overspannen ambitie van Ons Huis.

De gebeurtenissen in de Rozenstraat waren in Constantia niet onopgemerkt gebleven. Precies een maand na het koninklijk bezoek aan Ons Huis werd in een stampvolle afdelingsvergadering van de SDB beraadslaagd over de positie van partijgenoot Gerhard, die in de Rozenstraat de beide 'dure jonge juffrouwen' netjes te woord had gestaan en ze zelfs braaf een handje had gegeven. Dit nu was voor menig revolutionair een ernstige inbreuk op de proletarische zeden. In een ook voor Constantia uiterst rumoerige en chaotisch verlopende vergadering werd Gerhard door de schietgrage behanger Geel in 'staat van beschuldiging' gesteld: zijn omgang met de burgerlijke

beschavers van Ons Huis had hem tot een 'onwaardige' gemaakt. De voorzitter werd de hamer uit handen geslagen, het sluiten van de vergadering werd genegeerd en een weggestemde motie werd opnieuw ingediend en aangenomen verklaard. Uiteindelijk bleef alle rumoer echter zonder gevolg. Nadat alle stof was neergedaald, kon Gerhard gewoon lid blijven van zowel het bestuur van Ons Huis als de SDB.²⁸

De hartstochtelijke en weinig gestructureerde vergadercultuur van de vroege socialisten speelde een sleutelrol in de vorming van een eigen politieke identiteit. De vergaderingen in Constantia boden, behalve een middel tot besluitvorming, ruimte voor recreatief sociaal verkeer en een platform voor zelfpresentatie. Tierend en zwaaiend met gebalde vuisten of stoelpoten speelden deze vroege socialisten uit de Jordaan tegenover elkaar hun favoriete rol van ontembare en onbehouden hemelbestormers. Voor bedaagder volksbevrijders als de rode schoolmeester Gerhard was in gebouw Constantia nauwelijks plaats. Welbeschouwd was Ons Huis voor socialisten als hij een veel geschikter toevlucht.

Dat de twee tendensen in de socialistische beweging niet blijvend verenigbaar waren, bleek in 1894, toen een troepje parlementair georiënteerde hervormingsgezinde sociaal-democraten zich van de radicaliserende 'oude beweging' losmaakte en de SDAP oprichtte. Al na enige jaren bleek deze 'beschaafde' variant voortaan in Nederland de hoofdstroom van de socialistische arbeidersbeweging te vormen, al boekten de revolutionairen 'met de vereelde vuist' in Constantia aanvankelijk nog een laatste pyrrusoverwinning. De openbare bijeenkomst waarmee de jonge SDAP zich op 1 november 1894 aan het Amsterdamse publiek wilde presenteren, eindigde in een chaotische vechtpartij in de grote zaal van Constantia, waar de parlementaire 'heren' (en 'heerachtige' arbeiders) het uiteraard moesten afleggen tegen de revolutionaire geweldenaars uit de Jordaan. De moderne sociaal-democratie zocht haar kracht voortaan op ander terrein.

Nieuwe verhoudingen

Ook in de vroege socialistische beweging had het niet ontbroken aan arbeiders die streefden naar intellectuele en culturele zelfontplooiing, maar de partijcultuur van de SDB hadden zij nooit gedomineerd. In de SDAP werd dat volstrekt anders, sterker nog: de sociaal-democratische beweging speelde voortaan zelf een invloedrijke rol in het streven naar verheffing en beschaving van de arbeider, een streven dat kwaadwillenden voor verburgerlijking

scholden. Het burgerlijke beschavingsoffensief werd door de SDAP als het ware 'geïnternaliseerd' en verheven tot speerpunt in de strijd voor emancipatie van de arbeidersklasse.

Het is dan ook geen toeval dat een aantal voormannen van de SDAP zijn sporen had verdiend in het Toynbee-werk van Ons Huis en vergelijkbare instellingen buiten Amsterdam. Natuurlijk trad schoolmeester Gerhard toe tot de partij, net als zijn broer Jan, die in 1891 als SDB-lid de kritiek van Treub op de onbeschaafde toonzetting van de socialistische propaganda openlijk had onderschreven. Andersom oefende de moderne sociaal-democratie een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit op sommige prominenten uit het links-liberale kamp. Dat gold voor P.L. Tak, de radicale journalist die regelmatig in Ons Huis had opgetreden en het in de SDAP tot partijvoorzitter en hoofdredacteur van *Het Volk* bracht. Ook J.W. Albarda, de partijleider van de SDAP gedurende het Interbellum, had zich aanvankelijk in zijn Delftse studententijd enthousiast op het Toynbee-werk gestort.²⁹ En de feministische SDAP'ster M. Rutgers-Hoitsema werkte intensief samen met het Amsterdamse Ons Huis in de door Ons Huis opgezette Vereeniging tot het houden van Voordrachten met Lichtbeelden, waarin het ruilverkeer van de lantaarnplaten tussen de verscheidene Toynbee-huizen in Nederland werd geregeld.³⁰ Wel vond zij het gebruikelijke Toynbee-werk te bevoogdend en 'aristocratisch' en startte zij een Rotterdamsche Buurtvereniging waarin de leden 'zelf werken, zelf denken, zelf handelen, zelf kiezen, zelf organiseren'.³¹ Het gold ook voor F.M. Wibaut, die in de jaren 1890 als links-liberaal houthandelaar in Middelburg een sleutelfiguur in het plaatselijke Toynbee-werk was geweest. Toen hij in 1897 lid werd van de SDAP, veranderde er wel iets in zijn houding ten opzichte van het liberale Toynbee-werk. Tijdens de 'Besprekingen over Maatschappelijk Werk' op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in juli 1898 stelde hij dat de arbeiders door de liberale volksverheffers niet voldoende gesteund werden 'in den strijd voor de verbetering van de positie hunner klasse, den strijd voor een beter leven'.³² Vervolgens tekende de reactie van de voorzitter van de Middelburgse Toynbee-vereniging de wrijving tussen de liberale hervormers en de mannen van het parlementaire socialisme:

Wij negeeren den klassenstrijd niet, wij laten elk zijn gevoelens, maar wij willen dat men in Ons Huis komende streeft naar onderlinge waardeering, naar wederzijdsche achting en wij zijn zoo naïef achterlijk om te gelooven dat dit nog mogelijk is in onze hedendaagsche maatschappij. Wij hebben nog de meening, het ideaal, dat het mogelijk is in

vele of alle opzichten in het maatschappelijk leven tegenover elkander staan, maar met wederkerige waardeering, sympathie en appreciatie van elkanders werk.³³

Toch moest ook Wibaut toegeven dat 'Toynbeewerk veel goeds doet'.³⁴ Toen Wibaut in de eerste helft van de twintigste eeuw als wethouder en 'rode regent' in Amsterdam de groeiende politieke invloed van de sociaal-democratie verpersoonlijkte, werd hij opvallend genoeg lid van het bestuur van Ons Huis in de Rozenstraat.

Het onderling wantrouwen tussen sociaal-democraten en sociaal-liberalen was diepgeworteld, maar het ontbrak niet aan periodieke pogingen dichter tot elkaar te komen. De angst voor volksmenners zat bij de mensen van Ons Huis diep. Mercier leed, met al haar 'hoog menselijke idealen', diep onder de gedachte dat allerhande valse 'volksvrienden' juist de laagste hartstochten van de arbeiders bespeelden.³⁵ De econoom C.A. Verrijn Stuart poogde een clubje arbeiders te wapenen tegen de suggestieve invloed van volksleiders middels het gezamenlijk lezen van staathuishoudkundige werken en het bespreken van maatschappelijke problemen. Toch beweerde hij er vrede mee te kunnen hebben wanneer 'zijn' arbeiders sociaal-democraat werden, zolang het maar uit oprechte overtuiging was. Zelfs durfde hij erop te vertrouwen dat de gezamenlijke besprekingen zorg droegen voor socialisten van 'een beter gehalte'.³⁶ Dat klonk misschien paternalistisch, maar feitelijk beschreef Verrijn Stuart precies wat er gebeurde. Onder invloed van de SDAP koos de socialistische arbeidersbeweging voor een vorm waarin weliswaar strijd en confrontatie een rol bleven spelen, maar waarin tegelijkertijd rationele argumenten, beschaafd optreden en streven naar harmonischer verhoudingen in toenemende mate op de voorgrond traden.

De oude socialistische beweging in Constantia had zich gepantserd tegen het beschavingsoffensief, waarin de burgerlijke moraal min of meer dwingend werd opgelegd. Een centrale rol in de wederzijdse terreinafbakening tussen socialisten en vooruitstrevende liberalen speelde in deze jaren de perceptie en waardering van retorisch en fysiek geweld als politiek instrument. Dat nam niet weg dat een deel van de socialistische aanhang er wel degelijk naar streefde zichzelf te ontwikkelen en openstond voor beschaafde vormen van ontspanning. De hooggestemde waarden en normen die in Ons Huis met betrekking tot het opheffen van de arbeidersklasse werden gepropageerd, bleken nauw aan te sluiten bij de aspiraties die sommige groepen arbeiders zelf ontwikkelden. Deze onderstroom uit de oude socialistische beweging zou in de SDAP toonaangevend worden en een blijvend

verbond aangaan met sociaal-democraten uit de burgerij wier idealen volledig aansloten bij het streven van Ons Huis. De doelstellingen van het van oorsprong links-liberale beschavingsoffensief sijpelden zo langs twee kanten de moderne arbeidersbeweging binnen. Sociaal-democraten van burgerlijke komaf speelden hierin een sleutelrol, waarbij hun eerdere activiteiten in Ons Huis of lokale varianten niet zelden bepalend lijken te zijn geweest. De 'burgerlijke' normen en waarden werden echter ook door menig socialistisch arbeider met oprecht enthousiasme omhelsd. De verstandige en beschaafde houding waarmee de sociaal-democraten vervolgens de basis legden voor een 'eigen' ontspanningscultuur, markeerde de uiteindelijke zegepraal van Ons Huis.